

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Endokrin Bozucular ve Sağlık

Editörler

Prof. Dr. Kazım ŞAHİN
Prof. Dr. H. Fahrettin KELEŞTEMUR

Ankara, 2022

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Endocrine Disruptors and Health

Editors

Prof. Dr. Kazım ŞAHİN
Prof. Dr. H. Fahrettin KELEŞTEMUR

Ankara, 2022

Endokrin Bozucular ve Sağlık / Endocrine Disruptors and Health

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2022

Bilim ve Düşün Serisi No: 39 / Science and Thought Series No: 39

ISBN: 978-625-8352-04-7

DOI: 10.53478/TUBA.978-625-8352-04-7

Bu kitapta yer alan tüm yazıların dil, bilim, etik ve hukuk açısından bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir. Editörün ve Türkiye Bilimler Akademisi'nin sorumluluğu bulunmamaktadır.

The scientific responsibility for the language, scientific, ethical and legal aspects of all the articles included in the book belongs to the authors. Turkish Academy of Sciences and the editor have no responsibility.

Türkiye Bilimler Akademisi / Turkish Academy of Sciences

Vedat Dalokay Cad. No: 112 06670 ankaya - Ankara

Tel: +90 312 442 29 03 • www.tuba.gov.tr

Editörler / Editors

Prof. Dr. Kazım ŞAHİN

Prof. Dr. H. Fahrettin KELEŞTEMUR

Grafik Tasarım / Graphic Design

Mustafa ALTINTEPE

Birinci Baskı / 1st. Edition

750 Adet / pcs.

Baskı Yeri, Tarihi/ Publication Place and Date

MT Prom. Rek. Kağıt Kürt. Mat. San. ve Tic. Ltd. Őti. / Ankara / 2022

Sertifika No: 41869

Endokrin Bozucular ve Sağlık / ed. Kazım Şahin ve Fahrettin Keleştemur. -- Ankara: Turkish Academy of Sciences, 2022.

304 pages; 20 x 26 cm. -- (Bilim ve Düşün Serisi No; 39)

Includes bibliographical references.

ISBN 978-625-8352-04-7

1. Endokrin Bozucular. 2. Endocrine Disruptors. 3. Endokrin Bozucular – İnsan Sağlığı. 4. Endocrine Disruptors – Human health.

5. Endokrin Bozucu kimyasallar – Endocrine Disrupting Chemicals. 6. evre – Environment.

WK102 E53 2022

612.4

İçindekiler / Table of Contents

Sunuş
vii

Önsöz
ix

Endokrin Bozucuların Tarihçesi ve Tanımı
History and Description of Endocrine Disorders
Atilla Büyükgebiz
1

Endokrin Bozucuların Güncel Durumu, Ağır Metaller, Poliklorlu Bifeniller (PCB), Parabenler, BHA ve BHT
Current Concept on Endocrine Disrupting Chemicals, Heavy Metals, Polychlorinated Biphenyls (PCB), Parabens (BHA) and BHT
Bayram Yılmaz
11

Plastikleştiriciler: Ftalatlar ve Bisfenoller
Plasticizers: Phthalates and Bisphenols
Pınar Erkekoğlu
35

Pestisitler: İstenmeyen Etkiler, Pestisit Maruziyetinin Nörolojik, Üreme ve Gelişim Sistemine Olası Etkileri
Pesticides: Adverse Effects, the Possible Effects of Pesticides on Neurological, Reproductive and Developmental System
Nurşen Başaran
65

Pediyatrik Endokrinolog Gözüyle Endokrin Bozucular
Endocrine Disruptors From the View of A Pediatric Endocrinologist
Oya Ercan
81

Erken Çocuklukta Gelişimsel Sorunlar ve Endokrin Bozucular
Endocrine Disruptors and Early Childhood Developmental Disorders
Elif N. Özmert
99

Endokrin Bozucuların Üreme Sistemi Üzerindeki Etkileri
The Effects of Endocrine Disruptors on the Reproductive System
Banu Şarer Yüreklı
117

Endokrin Bozucular ve Kanser
Endocrine Disruptors and Cancer
Ömer Dizdar
133

Endokrin Bozucuların Tiroid Fonksiyonlarına Etkisi
The Effect of Endocrine Disruptors on Thyroid Functions
Reyhan Ersoy
145

Kemik Dokusu Hastalıklarının Yeni Etiyolojik Faktörü Olarak Endokrin Bozucular
Endocrine Disorders as a New Etiological Factor of Bone Tissue Diseases
Elif Kılıç Kan
161

Endokrin Bozucuların İmmün Sistem ve İnflamasyon Üzerine Etkileri
Effects of Endocrine Disruptors on the Immune System and Inflammation
Ash Omur, Habibe Şahin
177

Obezite ve Diyabette Endokrin Bozucuların Olası Roller
Potential Roles of Endocrine Disruptors in Obesity and Diabetes
Kader Uğur
201

Beslenme ile Alınan Endokrin Bozucuların Nörolojik Hastalıklar Üzerindeki Olası Rolü
Possible Role of Nutritional Endocrine Disruptors in Neurological Diseases
Makbule Gezmen Karadağ, Teslime Özge Şahin
217

Endokrin Bozuculara Maruziyetin Azaltılmasına Dair Öneriler
Proposals About Reduction of Exposure to Endocrine Disruptors
Mehmet Emin Aydın
243

Gıda Endüstrisi, Tüketici ve Yönetimsel Açından Endokrin Bozucu Maruziyetinin Azaltılmasına Yönelik Stratejiler
Strategies for Reducing Exposure to Endocrine Disruptors from the Point of Food Industry, Consumer and Regulatory View
İrfan Erol
259

Endokrin Bozucu Maruziyetinin Azaltılmasına Yönelik Strateji ve Öneriler: Beslenme Bazlı Tüketici Strateji ve Önerileri
Strategies and Recommendations for Reducing the Exposure of Endocrine Disruptors: Nutrition Based Consumer Strategies and Recommendations
Zehra Büyüktuncer Demirel
273

Sunuş

Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), bünyesindeki çalışma grupları ve seçkin üyeleri ile birçok platformda öncelikli konuların belirlenmesi ve bu konularda politikaların geliştirilmesine yönelik bilim temelli danışmanlık hizmeti sunmaktadır. Bu bağlamda konusunda etkin ve yetkin uzmanların katılımlarıyla sempozyumlar, konferanslar, çalıştaylar düzenlemekte ve COVID-19 salgınında olduğu gibi güncel konularda raporlar hazırlamaktadır. Bu bağlamda, toplumdaki her bireyin sağlığı ile ilişkili güncel bir konu olan endokrin bozucular, TÜBA-Gıda ve Beslenme Çalışma grubu tarafından düzenlenen bir sempozyum ile her yönüyle ele alınmıştır.

Endokrin sistem, organizmanın yaşamını idame ettirebilmek, büyümek ve çoğalmak gibi fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir rol oynamakta ve vücut fonksiyonlarını düzenleyen hormonlar üreten bezlerden oluşmaktadır. Hormonlar, vücudumuzdaki farklı işlevleri koordine eden, hedef hücrede belirli fizyolojik değişiklikleri uyaran kimyasallardır. Endokrin sistem, metabolizmanın düzenlenmesi, su ve elektrolit dengesinin sağlanması, üreme hatta uyku düzenini koordine etmek gibi vücuttaki birçok önemli işlevi kontrol eder. Doğal ve sentetik birçok kimyasal, vücudun endokrin sistemi olarak bilinen hormonlarını taklit veya bunlara müdahale edebilmektedir. Bu kimyasallara bağlı olarak bozulan hormonal denge, organizmada gelişim, üreme ve bağışıklık sisteminde problemlere neden olabilmektedir. Perflorokimyasallar, ftalatlar, pestisitler, dioksin, DDT, bisfenol A gibi bileşenler endokrin bozucu maddeler arasında sayılabilir. Bu kimyasallar giysiler, ev eşyaları, gıdalar, gıda ambalajları, plastik şişeler, biberonlar, deterjanlar, oyuncaklar, kozmetikler ve böcek ilaçları gibi günlük hayatta kullanılan pek çok üründe bulunabilir. Neredeyse hayatın her alanında bulunan bu kimyasallardan tamamen kaçınabilmek pek mümkün değildir.

Endokrin bozucu kimyasallara maruz kalınması neticesinde de insan sağlığı tehlike altına girmektedir. Endokrin bozucu kimyasalların etkileri nesilden nesile de aktarılabilmektedir. Hem çevre hem de birçok canlının sağlığını olumsuz yönde etkileyen endokrin bozucu kimyasallar sadece günümüzün değil geleceğin de bir problemi olarak görölmektedir. Bu kimyasallara maruziyetin azaltılabilmesi için çevre sağlığı korunmalıdır ve üretim aşamalarına dikkat edilmelidir. Toplum ve çevre sağlığını etkileyen unsurları korumak ve geliştirmek ile daha sağlıklı bir toplum ve çevre oluşturmak öncelikli amacımız olmalıdır. Gelecek nesillere de faydalı olabilmesi amacıyla TÜBA-Gıda ve Beslenme Çalışma Grubumuzca topluma katkı sağlayacağını düşündüğümüz “Endokrin Bozucular ve Sağlık” kitabı multidisipliner bir bakışla hazırlanmıştır.

“Endokrin Bozucular ve Sağlık” kitabının hazırlanmasında katkı ve desteklerinden dolayı TÜBA-Gıda ve Beslenme Çalışma Grubu üyelerine, rapora katkı sağlayan bilim insanlarına ve TÜBA çalışanlarına teşekkür ediyor, raporun ölkemiz bilim ve sağlık camiası ile milletimizin sağlığı için yararlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Muzaffer şeker
TÜBA Başkanı

Önsöz

Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), toplumun gıda, beslenme ve sağlıklı yaşam hakkında birçok alanda doğru bilgiye ulaşmasına katkı sağlamak amacıyla düzenlediği sempozyumlara “Endokrin Bozucular ve Sağlık” adlı güncel ve öncelikli bir konuda önemli sempozyum gerçekleştirmiştir. Bu raporda, endokrin bozucuların, güncel durumu, çocuklukta gelişimsel sorunlar, pestisit maruziyetinin nörolojik bozukluklar, kanser, üreme ve gelişim üzerine olası etkileri, maruziyetinin azaltılmasına yönelik stratejiler ile ilgili konular bilimsel bir çerçevede detaylı olarak ele alınmıştır.

Endokrin sistemi, hormonları üreten, depolayan ve salgılayan bezler ve organlardan oluşan bir ağdır. Endokrin sistem normal olarak, vücudumuzun sağlıklı gelişimini ve yaşam boyunca işlevini düzenlemek için diğer sistemlerle birlikte çalışır. Ancak endokrin bozucu kimyasallar gibi ekzojen madde veya madde karışımları, endokrin sistemin gelişimi ve fonksiyonunu değiştirmektedir. Bunlar, hava, toprak, su gibi hem doğada doğal olarak bulunabilir hem de değişik sentetik ve endüstriyel ürünlerin içerisinde yer alabilirler. Artan endüstriyel ve tarımsal faaliyetler, insan ve çevre sağlığı için ciddi bir tehdit olmaktadır. Son yıllarda, insanların çevresel endokrin bozucu kimyasallara maruz kaldığı, çeşitli epidemiyolojik ve deneysel çalışmalarla belgelendiğinden, farkındalığın oluşmasına katkı sağlamıştır. Endokrin bozucu kimyasallar, diyabet ve obezite gibi metabolik bozukluklar ile üreme sisteminde bozukluklara da neden olmakta ve hormona duyarlı kanser riskini artırmaktadır. Kanalizasyon atık suları, büyük su kütlelerine ulaşan ve potansiyel olarak içme suyu kaynağını kirleten birkaç endokrin bozucu kimyasalların ana kaynağıdır. Benzer şekilde farklı plastik türleri gibi su depolama malzemeleri de endokrin bozucu kimyasalları, içme suyuna sızdırmaktadır. Farmasötik bileşenler, metaller, pestisitler ve kişisel bakım ürünü katkı maddeleri içeren evsel atık sular da endokrin aktiviteyi etkiler.

Bu rapor, endokrin bozucu kimyasalların insan sağlığı üzerindeki gizli yükünü vurgulamayı amaçlamakta ve endokrin bozucu kimyasalların klasik olmayan toksik özelliklerini tartışarak, maruziyetin insan sağlığı üzerindeki büyüklüğünü anlamaya çalışmaktadır. Sempozyumun düzenlenmesinde katkılarını esirgemeyen Sayın Başkanımıza, TÜBA-Gıda ve Beslenme Çalışma Grubu üyelerine, rapora katkı sağlayan bilim insanlarına ve TÜBA çalışanlarına teşekkür ederim. “Endokrin Bozucular ve Sağlık” kitabımın halkımızın sağlığını koruma alanında faydalı olacağını düşünüyorum, hayırlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Kazim ŞAHİN
TÜBA-Gıda ve Beslenme
Çalışma Grubu Yürütücüsü

Prof. Dr. H. Fahrettin KELEŞTEMUR
TÜBA Asli Üyesi

DİZİN

INDEX

A

Adaptif immünite, 181
adipogenez, 23, 207, 227
adipoz doku, 91, 284
adolesan dönem, 163
ağır metaller, 7, 13, 15, 16, 18, 99, 110, 182,
229, 236, 247, 261, 263, 266
akrilamid, 261, 267
Alerjik Hastalık, 191
alev geciktirici, 153
Alkilenoller, 224
alkilfenol, 167, 168
alzheimer hastalığı, 228
amiloid plak, 234
Anabolik Hormonlar, 263
androjen, 18, 19, 20, 39, 74, 76, 119, 138, 139,
170, 181, 183, 226, 227, 229
androjenik etki, 20, 22, 219
anti-androjenik etki, 20
antioksidan özellik, 13
antioksidan sistem, 74
anti-östrojenik etki, 20, 21, 22
Arsenik, 18, 40, 103, 105, 106, 224, 235
atrazin, 40, 99, 187, 188, 248

B

beslenme, ix, 24, 49, 112, 116, 190, 219, 224,
234, 239, 241, 275, 277, 280, , 282, 284, 287
bilişsel gelişim, 105, 109, 110
Bisfenol A, 8, 20, 23, 40, 48, 49, 50, 51, 89, 110,
111, 139, 147, 150, 152, 154, 159, 170, 183,
186, 187, 189, 206, 222, 249, 261, 263, 267
bisfenol F, S, 40
bulaşan, 261, 263, 266, 267
Butillenmiş Hidroksitoluen, 13
Butillenmiş Hidroksiyanozil, 13

C

cinsiyet uyumsuzluğu, 83, 86, 88
Civa, 103, 105, 106, 156

Ç

çevre, 7, 13, 15, 24, 26, 99, 101, 102, 111, 112,
116, 121, 172, 206, 232, 247, 255, 261, 279
Çevre Koruma Ajansı, 15, 39, 149
çevresel kirlenici, 152

D

dağılım, 245, 252, 253, 254
Davranış, 99, 111
demans, 72, 228, 234
Diazinon, 249
dietilstilbestrol, 7, 41, 86, 167
Diklorodifeniltrikloretan, 75
Dioksin, 21, 88, 103, 139, 170, 268
diyabet, ix, 5, 23, 37, 54, 86, 89, 165, 170, 182,
193, 194, 203, 205, 212, 219, 226, 234, 277
diyabetojenik, 203
diyet, 18, 54, 179, 225, 275, 279, 281, 284, 287
Doğal immünite, 181
doğum sonrası dönem, 163, 165
Dünya Sağlık Örgütü, 5, 17, 102, 221, 269

E

ekosistem, 16
eksojen, 13, 15, 137, 138, 182
endokrin bozucu, 166
endokrin sistem, 20, 39, 85, 103, 137, 163, 165,
203, 213, 221
endometriozis, 119, 123, 126, 127
endüstriyel kimyasal, 119, 224
epigenetik etki, 85, 104
epigenetik karsinojen, 45
erkek üreme sistemi, 37, 119
erken ergenlik, 3, 8, 90
erken menopoz, 125, 169

F

farmasötik, 13, 19
fetüs, 13, 119, 121
Fitalat, 111, 122, 147, 171, 192

fitoöstrojenler, 13, 15, 39, 222, 229, 247, 278
Fiziksel Ajan, 203
folat, 280
FSH, 55, 74, 76, 122, 123

G

gecikmiş puberte, 169
gıda, vii, ix, 3, 8, 13, 15, 18, 19, 45, 48, 49, 50,
52, 76, 77, 90, 141, 142, 154, 168, 171, 203,
205, 206, 208, 223, 247, 261, 266, 267, 269
guatr, 88, 150

H

hiperaktivite bozukluğu, 74, 101, 111, 231
hipertiroidizm, 169
hipospadias, 7, 86, 87, 89, 119, 122, 123, 126
hipotalamus, 122, 123, 140, 229, 234
hipotiroidi, 150, 151
hormon, 5, 8, 18, 22, 39, 55, 74, 76, 86, 89, 90,
111, 119, 123, 126, 135, 137, 138, 140, 142,
147, 152, 153, 155, 156, 166, 170, 179, 181,
183, 212, 221, 226, 236, 261, 263, 277, 278
Hümorale bağışıklık, 189

I

IQ, 99, 100, 105, 106, 107, 110, 113, 115, 231

İ

immün sistem, 86
İmmün yanıt, 179
infertilite, 20, 123, 125
İnflamasyon, vi, 104, 179, 182, 183, 191
insan sağlığı, vii, ix, 5, 13, 15, 16, 24, 49, 149,
156, 179, 191, 268, 269
insülin direnci, 125, 193, 207, 208, 212
intrauterin dönem, 85, 88, 101

K

Kadın Üreme Sistemi, 119, 123
Kadmiyum, 18, 103, 107, 206, 207, 224
kalıcı organik kirleticiler, 13, 208, 222, 236
kalıntı, 225, 261, 263, 264, 265, 267

kanser, ix, 3, 5, 20, 37, 86, 121, 122, 135, 137,
138, 139, 140, 141, 142, 182, 186, 195, 219,
226, 236, 266

Karsinogenez, 79, 137

karsinojen, 77, 209, 223, 224

Kimyasal Ajan, 203

klorpirifosa, 188

Konuşma Gecikmesi, 99

kriptorşidizm, 86, 89, 119, 122, 123, 126, 227

kurşun, 7, 13, 18, 40, 87, 99, 106, 107, 110, 111,
112, 156, 207, 231, 232, 235, 265, 266, 280

L

LH, 123

lipofilik endokrin bozucu, 282

lipofilik madde, 44

M

malation, 40, 77

manganez, 99, 106, 231, 232

maruziyet, 13, 22, 23, 24, 41, 47, 48, 50, 54, 55,
56, 71, 73, 74, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 108,
110, 119, 138, 140, 141, 151, 152, 153, 156,
165, 169, 170, 185, 187, 189, 191, 192, 195,
203, 212, 213, 219, 228, 230, 231, 234, 235,
245, 252, 267

meme büyümesi, 3, 8

meme kanseri, 51, 86, 90, 137, 138, 139, 221,

menstrual siklus, 125, 127

mikotoksin, 278

N

neonatal, 9, 57, 59, 124, 125, 131, 140, 142,

151, 156, 158, 228, 236

nörodejeneratif hastalık, 67

nöroendokrin bozucu, 229, 236

nörogelişim, 230, 236

nörogelişimsel hastalık, 221

nörotoksik etki, 106, 219, 234, 235

O

obezite, ix, 3, 5, 7, 23, 37, 51, 54, 86, 89, 90,

138, 165, 170, 193, 208, 212, 221, 226, 277

obezogen, 19, 23

obezogenik etki, 23

obezojen, 91, 203, 212
oksidatif stres, 52, 72, 73, 99, 104, 109, 110,
184, 193, 194, 232, 234, 236, 281
Organik klorlu insektisit, 264
organik klorlu pestisit, 17, 76
organofosforlu pestisit, 188, 230, 231
Organohalojen, 40
osteoblast, 163, 165, 166, 169, 174
osteoklast, 168, 171
osteoporoz, 7, 165, 168, 171
otizm spektrum bozukluğu, 99, 101, 230
otoimmün hastalık, 184, 194, 195

Ö

östrojen, 6, 8, 16, 39, 52, 74, 75, 76, 119, 138,
139, 165, 166, 167, 170, 171, 181, 183, 184,
186, 187, 189, 195, 206, 208, 209, 212, 226,
227, 229, 263, 268, 278
östrojenik etki, 3, 5, 19, 20, 21, 22, 265

P

paraben, 19, 55, 56, 157, 174, 187, 189, 196
Paraquat, 73, 77, 240
parkinson hastalığı, 228, 232
perfloroalkil, 99, 222
Perfloroalkil maddeler, 169
perklorat, 22, 150, 222, 278
pestisit, ix, 7, 9, 17, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 76, 77, 108, 140, 155, 186, 207, 224, 233,
234, 235, 248, 256, 264, 265, 278
piretiroidler, 108, 223, 235
plastikleştiriciler, 13, 15, 99, 103, 110, 223, 247
plastizer, 37, 42, 43, 45, 46, 55, 56
Polibromine difenil eterler, 90
polikistik over sendromu, 20, 123
poliklorinebifeniller, 7
polisiklik aromatik hidrokarbonlar, 87, 261
prenatal, 28, 37, 38, 47, 54, 56, 86, 92, 110, 114,
115, 119, 120, 125, 127, 138, 139, 156, 159,
168, 174, 224, 231, 239, 285
puberte dönemi, 85

R

regülasyon, 86, 149

reproduktif sistem, 165

S

semen kalitesi, 119, 122, 126
Sentetik endokrin bozucu, 40
sentetik kimyasal, 3, 8
serebral palsy, 101
sinerjistik etki, 121
sitokinler, 104, 181, 187
sperm, 3, 4, 7, 8, 22, 30, 47, 74, 75, 76, 122, 130
steroid hormon, 13
Stokholm Sözleşmesi, 222, 236
su, vii, ix, 3, 7, 18, 22, 24, 25, 45, 49, 53, 56, 71,
72, 85, 122, 150, 168, 170, 182, 208, 213,
222, 224, 225, 247, 248, 250, 251, 252, 253,
254, 255, 256, 258, 261, 265, 266, 268, 282

T

taşınım, 245, 248, 252, 253
teratojen etki, 88
Testiküler Disgenez Sendromu, 46, 86
testis, 8, 18, 46, 47, 52, 57, 58, 86, 122, 135,
138, 140, 206, 209
testis kanseri, 46, 86, 122, 140
testosteron, 6, 22, 52, 54, 74, 75, 76, 122, 123,
125, 166, 168, 170, 225
tiroid, 6, 52, 83, 86, 88, 89, 90, 99, 111, 137,
138, 140, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
155, 170, 183, 194, 206, 236, 268, 275, 277
tiroid kanseri, 90, 137, 140, 156
Tiroid Peroksidaz antikor, 154
Tiroksin, 150
Toksik Etkileri, 45, 51
toksikite, 19, 46, 52, 69, 71, 75, 156, 250, 251
tribültin, 91, 187, 192, 211
triklosan, 125, 222
trimester, 105, 151
tümör, 19, 187, 188, 265

U

Uluslararası Kanser Araştırmaları Ajansı, 264

Z

zearalanon, 40

